

in Mittel — und Nordeuropa. — Т. IV. Der Handel der Karoliiiiger — und Wikingerzeit. — Göttingen, 1987. — P. 773–807.

23. Richter C. Chronologische Studien z. angelsächsischen Literatur auf Grund sprachlich-metrischer Kriterien (Studien z. engl. Phil. hrsg. von Lorenz Morsbach. BT. XXXIII) / Richter C. — Halle, 1900. — 117 S.

24. Stalsberg A. Visible Women Made Invisible: Interpreting Varangian Women in Old Russia / A. Stalsberg // Gender and the Archaeology of Death. / Edited by Bettina Arnold and Nancy L. Wicker. — Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford : AltaMira Press, 2001. — P. 65–80.

Д. Г. Руднік

УДК: 94(477)«12/13»

БОЯРСТВО КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ В XIII–XIV ст.

У статті розглядається соціально-політична роль боярських верств Київщини в період монгольської влади й приєднання краю до Великого князівства Литовського, тобто XIII–XIV ст.

Ключові слова: боярство; Київщина; монгольська влада; відносини з литовцями.

В статье делается попытка рассмотреть социально-политическую роль боярских сословий Киевской земли в наиболее слабо представленный в исторических источниках период монгольского нашествия и присоединения края к Великому княжеству Литовскому, то есть в XIII–XIV вв. Делается вывод, что княжеская власть была действительно ограничена, но местные бояре практически не потеряли своих позиций, как в социально-экономической, так и в политической жизни местного населения. Главным образом, благодаря приспособлению к новым реалиям повседневности, особенно при литовской власти.

Ключевые слова: бояре; Киевская земля; монгольское нашествие; отношения с литовцами.

This article is an attempt of consideration of the boyar's socio-political role in history of the Principality of Kyiv during period thinly represented in primary sources from the Mongolian rule up to annexation of this territory to the Great Princedom of Lithuania that is 13th — 14th centuries. Primary and secondary sources originated from different historical periods and countries were analysed, various scientific approaches are represented. Article is based on archaeological and annalistic sources. The conclusion is drawn that princes' (knyaz) power was really limited, but local boyars practically didn't lose their positions both in socio-economic and in politic life of the locals because of adapting to a new

realities of everyday life. Especially in the time of the Lithuanian power. Perspectives of further research associated with rule of the Polish Kings on the territory of Galicia-Volynia are pointed out.

Keywords: the Boyars; the Principality of Kyiv; Mongolian rule; relationship with the Lithuanians.

Історія Київської землі як головної складової формування та розвитку давньоруської державності здавна привертала увагу дослідників. Головний інтерес викликали питання, пов'язані з особливостями її політичного життя й ролі в державі. Для XIII–XIV ст. характерна мала кількість джерел, а тому він мало досліджений. Якщо відносно князівської влади історичні реалії й розглядалися, то становище боярства зовсім не вивчалось, навіть побіжно.

Фундаментальною є праця О. В. Русиної [21]. Характерна її думка, що між Батисевою навалою й Хмельниччиною, «як правило, зяє порожнеча, хоч подіям, що відбувалися в цей період, не бракувало ні драматизму, ні історичної величі» [21, с. 4.]. В історичній науці ролі боярства особлива увага не приділялася. Зазначалась руйнівна сила монгольського нашествия. Проте ще М. С. Грушевський зробив висновок, що «...ми не маємо твердих, позитивних основ для того, щоб припускати поголовне побиття і повне знищення, запустіння Києва ... погром 1240 р. зашкодив добробуту, торгівлі міста, зменшив його населення, може бути — і в більшому ступені, чим інші, але фатального значення приписувати йому ми не вправі» [7, с. 432].

Так, відомий археолог Г. Ю. Івакін підкреслює, що «...думка про повне запустіння та зміну населення у Наддніпрянщині не має під собою достатнього ґрунту... Не враховуються також більш ранні та пізніші руйнування Києва...» [11, с. 4]. В. О. Чукаєва прийшла до висновку, що багато літописних свідочтв викликають сумніви про «велике спустошення Русі». На її думку, відновлення князівств «у соціально-економічному відношенні відбувалося, очевидно, дуже скоро» [28, с. 25]. Дж. Уезерфорд зауважив, що монголи, звісно, «стали цапами-відбдувайлами для інших народів у справі виправдання їхніх власних невдач і недоліків» [25, с. 29].

У цілому вчені роблять висновок про те, що монголи зберегли структуру влади в підкорених землях. Г. В. Вернадський вказував на обмежену суверенність князівської влади, на те, що вона була «деформована монгольським правлінням» [4, с. 352]. Г. В. Вернадський доводить, що монголи завдали нищівного удару вольностям міст, а також зруйнували вічову організацію [5, с. 346–402]. На думку Ю. В. Кривошеєва, в Північно-Східній Русі за монгольських часів «функціонувала традиційна система міст-держав (земель)» [13, с. 353]. Р. Г. Скринніков підкреслює, що монголи «залишили в недоторканості не тільки церквону, але і політичну структуру завойованої ними Русі» [22, с. 41].

Дослідники вважають, що після завоювання Київ перебував під безпосереднім управлінням монголів. Про це розповідав Плано Карпіні. На основі його свідчень робиться висновок про існування своєрідної буферної смуги в басейні Дніпра. Вона починалась від Канева, а також включала Переяслав. В. Л. Єгоров вказує, що смуга простягалася майже на 200 км завдовжки [9, с. 37].

Вчені спираються на свідчення Плано Карпіні, який розповідає, що в Києві ледве залишилося 200 домівок, а його мешканці перебувають у тяжкому рабстві [20, с. 47]. Проте мандрівник зізнається, що його подорож до Каракоруму могли засвідчити не лише «всі мешканці Києва, які дали нам провідників і коней», але й багато купців із різних країн [20, с. 86]. Це свідчить про інтенсивні торговельні зв'язки міста. Практично всі дослідники підкреслюють вагомий роль Києва в церковних справах. Сучасні українські вчені вказують, що «Київ зберігав свою величезну роль у духовно-історичному і державотворчому розвитку українських земель» [23, с. 7].

Монголи в силу специфіки господарської діяльності не втручались у внутрішні справи підкорених землеробських країн, а обмежувались даниною [8, с. 220]. Відомо, що з початку монгольського панування підкорене населення сплачувало завойовникам «десяту частину від усього, як від людей, так і від майна» [20, с. 55]. Оскільки зусилля місцевих князів зі збору данини не задовольняли монгольську владу, було проведено перепис населення. На Київщині це сталося протягом 1245 р. Після нього розміри данини вже не змінювались. На думку Л. М. Гумільова, з Київської землі монголи податки брали одразу після завоювання [16, с. 109].

Для адміністративного управління завойовники розподілили підкорене населення на тьми. Це був такий військово-фінансовий округ, який у середньому дорівнював 200 тис. мешканців. На війну з нього можна було зібрати 10 000 військових [5, с. 225].

Характерно, що в Новгороді Великому: «...число, творяху бо себе бояре легко, а меншим бе зло; и поча окаяніи, ездяще по улицамъ, писати домъ христіанськіа» [17, с. 162]. Навряд чи в Києві перепис населення відбувався по-іншому. Боярство всюди поводитись однаково.

На думку О. Н. Насонова, збирати данину допомагали руські військові загони [18, с. 81, 85]. Без сумніву, якась частка бояр входила до складу допоміжних військових сил баскаків. Згодом данину вже збирали місцеві князі. Оскільки можливості для служби в місцевих князів були обмежені, то якась частка боярства переходила до князів захищених природними умовами від нападів кочовиків місцевостей.

Л. М. Гумільов зробив висновок, що втікачі з Київщини переходили на північ [8, с. 109]. За М. К. Любавським, частина мешканців з Наддніпрян-

щини перейшла до Галицької землі [17, с. 168–169]. Г. Ю. Івакін вказує, що населення «втікало на захід чи в далекі лісові місцевості...» [12, с. 583]. Звісно, що в таких напрямках переходили й бояри. Сучасний російський дослідник О. Б. Широкоград намагається довести, що бояри приводили до Москви не так уже й багато людей. Він схиляється до думки, що Києвом керували намісники галицьких королів [29, с. 114–115].

Проте Г. В. Вернадський вважає, що серед московського боярства було найбільше представників «західноруського» походження. Без сумніву, між ними були як литовці, білоруси, так і українці. З плином часу найвищий прошарок аристократії утворили вже «службові князі» [5, с. 374–376].

Надалі ми маємо звістки про київських князів. Зокрема, про їхню боротьбу проти литовського князя Рингольта в XIII ст., а також про перемогу білорусько-литовських військ у битві біля річки Німан. Проте абсолютна більшість дослідників вважає князя Рингольта містичним героєм. «Хроніка Биховця» подає: «И стоворились между собой князья русские начать борьбу против великого князя Рингольта, намериваясь согнать его со своих отчин, русских городов, прежде всего Святослав Киевский и Лев Владимирский и Дмитрий Друцкий. И собравшись все трое со своими полками, пошли против великого князя Рингольта. И взяли те князья русские на помощь от царя Заволжского несколько тысяч татар» [27, с. 41].

Згодом великий литовський князь Гедимін на початку 20-х рр. XIV ст. пішов на Київщину: «И так переяславский князь Олег, а луцкий князь Лев, от литвы выгнанный, Роман бранский... стягнулися на ратунок до Станислава, князя киевского, который обозом лежал над Ирпенем рекою три мили от Киева... А злучивши все войска в одно великое войско, маючи и от татаров помочь...» київський князь розпочав бійку, в якій українські війська зазнали поразки. Потім Гедимін «...притягнул до Киева, и обложили замок, добывая его уставичными штурмами» [24, с. 37–38].

Мешканці інших міст приносили Гедимінові присягу. Хроніка свідчить: «...поддалися, и присягу и послушенство выконали... зо всем князством Луцким поддалися и присягу потомного послушенства учинили... а так замок и место Киев поддала Гедимину... и подаючися в ласку и в державу Гедиминови, там же ему и присягу выполнили» [24, с. 37–38]. Після втечі князів присягнути могли тільки бояри.

Далі літопис подає, що Гедимін «...и замок Луцкий и иные пригородки старостами своими осадил... Потом пшол до Житомира, в котором было много шляхты киевской... А так поддалися наостаток и там старосту своего и рыцарство литовское в замку и месте осадил... князь литовский, переложивши на Киев наместником Мендовга, а иншие замки также старостами своими осадивши, вернулся до Литвы» [27, с. 37,39]. В іншому літо-

писі зазначається, що Гедимін «...взял пригороды киевские, Вышгород, Черкасы, Канев, Путивль, Слепород...» [24, с. 137].

Можливо, що Гедимінові не вдалося довго втриматись в українських землях. Є різні думки з цього приводу. Так, вказують на татарську політику [3, с. 32]. Іноді кажуть про двовладдя [2, с. 89]. Існує також думка про не дуже правильну політику великокнязівської влади щодо місцевої аристократії, тобто боярства. А. Жуковський і О. Субтельний вважають, що Гедимін зайняв північну Київщину [10, с. 32].

Також ми маємо достовірні відомості про київського князя Федора, який 1331 р. пограбував новгородського архієпископа Василя: «И приехали под Чернигов город, и ту пригнался кыевский князь Федор, с баскаками татарським, въ 50 человекъ, разбоем, и наши остерегошася, и сташа доспеве противу себе, мало кровопролитие не учинилося промежу ими, понеже наши с себе откуп дали, а Ратьслава, протодиакона митрополица, поймав на Кыев повеле, чресъ цолованье, а князь въспремь срам отъиде, но от Божія казни не убежа: поирала коня его, и поидоша пеши. И оттоле поеха владыка на Брянскъ» [26, стб. 68].

Поширенню кордонів Литви сприяла «велика замятня» в Орді, що почалася після смерті хана Бердибека, а також політична лінія великих литовських князів. Під 1359 р. літопис розповідає: «Того ж лета Бердибекъ царь умре, а Кульп сяде на царство, и царствова 6 месяцы, и убиень от царя Науруса. По Кульпе же прия царство Нарусь» [27, с. 47–48]. Хани змінювались майже щорічно.

У Литві бояри відігравали значну роль, особливо під час міжкнязівських заворушень. Так, 1309 р. Ловрентій Тройденович, «...будучи в Кернове всех панов и бояр литовских и жомойтских обославши, учинил сейм» [24, с. 37–38]. Проте «землеволодіння було тісно зв'язане з військовою службою» [14, с. 123].

Г. Наш вказує, що «литвини проганяли татар, посідали великі міста, а по менших наставляли своїх намісників або зоставляли старих правителів» [19, с. 50]. У цілому місцеві бояри колишніх давньоруських князівств після їхнього приєднання до Литви були заінтересовані «в сильному, але далекому правителі, що захищав би їх від ворогів, але не перешкоджав би розширенню власних маєтків за рахунок місцевих селян. Особливо місцевих дворян улаштовувала та умова, що намісниками міст могли бути представники з їхнього оточення... політичні й економічні перспективи удільних князівств... неухильно звужувалися. Служба провінційному князю, у володіннях якого знаходилося одне дрібне містечко з передмістями, не обіцяла ні звучної слави, ні багатого здобутку, ні вислуги нових маєтків. Служба ж у могутнього литовського князя обіцяла місцевим дворянам відродити всі ці можливості» [6, с. 530–531].

Не маємо сумнівів, що литовська влада уклала угоди з київським боярством, які згодом підтверджувала. Так, в «Актах Західної Росії» вказується: «А волости Киевские Кияном держати, а иному никому. А городки Киевские в нашей воли: Кияном будем давати, кому ся будет годити. А Киянина, как и Литвина, во чти держати и во всех врядах ни в чом не понизити» [1, с. 32].

Таким чином, можна стверджувати, що не лише князі, але й боярські верстви населення мали змогу пристосуватися як до монгольської влади, так і до панування Великого князівства Литовського. В останньому випадку бояри виграли більше, ніж князі, зокрема й удільні литовські. Влада намагалася постійно підтверджувати їхні привілеї.

У наступних працях слід розглянути політичну лінію Казимира III щодо галицького боярства.

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1848. — Т. 2. — 437 с.

2. Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.): Монографія / Бодрухин В. М. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. — 304 с.

3. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття / Борисенко В. Й. — К. : Либідь, 1996. — 616 с.

4. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Вернадский Г. В. — Тверь : ЛЕАН, 1996. — 448 с.

5. Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Вернадский Г. В. — Тверь : ЛЕАН, М. : АГРАФ, 1997. — 480 с.

6. Всемирная история: В 24 т. — Т. 9. — Начало возрождения. — Минск : Литература, 1996. — 592 с.

7. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / Грушевський М. С. — К. : Наукова думка, 1991. — 560 с.

8. Гумилев Л. Н. От Руси до России: Очерки этнической истории / Гумилев Л. Н. — М. : Юна, 1992. — 272 с.

9. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / Егоров В. Л. — М. : Наука, 1985. — 244 с.

10. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. — Львів : НТІТШ, 1993. — 230 с.

11. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. / Івакін Г. Ю. — К. : Ін-т археології НАН України, 1996. — 271 с.

12. Івакін Г. Ю. Монгольська навала на Русь / Г. Ю. Івакін // Слов'яно-Руська доба. Наукове видання. — Т. 3. — К. : Ін-т археології НАН України, 2000. — С. 573–588.

13. Кривошеев Ю. В. Русь и монголы: Исследование по истории Северо-Восточной Руси XIII–XIV вв. / Кривошеев Ю. В. — СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. — 408 с.

14. Крип'якевич І. Історія України (від доісторичних часів до 1914 р.) / Крип'якевич І. — Львів : Світ, 1992. — 555 с.

15. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). — Т. 16. — СПб., 1889. — 319 с.

16. Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. — Т. 7. — СПб., 1856. — 345 с.

17. Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен до XX века / [ред. А. Я. Дегтяре, Ю. Ф. Иванов, Д. В. Карев] / Любавский М. К. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. — 688 с.
18. Насонов Н. А. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси) / Н. А. Насонов // Русский разлив. — Вып. 3–4. — Т. 1. — М., 1994. — С. 65–261.
19. Наш Г. Історія українського народу / Наш Г. — К. : Богдана, 1993. — 248 с.
20. Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. — М. : Гос. изд. Географической литературы, 1957. — 270 с.
21. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина // Україна крізь віки : У 15-ти т. — Т. 6. — К. : Альтернатива, 1996. — 329 с.
22. Скрынников Р. Г. Крест и корона: Церковь и государство на Руси IX–XVII вв. / Скрынников Р. Г. — СПб. : Искусство, 2000. — 463 с.
23. Смолій В. Русь-Україна на шляхах роздробленості / В. Смолій, Р. Ричка // Історія України. — 1997. — № 13. — С. 6–8.
24. Сморгачова Н. Л. Битва 1322 р. на р. Ірпені / Л. Н. Сморгачова // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. — № 10. — 2002. — С. 32–37.
25. Уэзерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира / Уэзерфорд Дж. — М. : АСТ, 2005. — 496 с.
26. Хроника Быховца / [Отв. ред. М. Н. Тихомиров]. — М. : Наука, 1966. — 153 с.
27. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца // ПСРЛ — М. : Наука, 1975. — 234 с.
28. Чукаева В. А. Русские княжества и Золотая Орда 1243–1350 гг. / Чукаева В. А. — Днепрпетровск : Наука и образование, 1998. — 175 с.
29. Широкоград А. Б. Русь и Литва / Широкоград А. Б. — М. : Вече, 2008. — 400 с.

Т. С. Водотика

УДК: 930 (477):17.023.34

СОЦІАЛЬНА ЦІНА ТА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПІДПРИЄМНИЦЬКА БЛАГОДІЙНІСТЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Розвідку присвячено формам і методам підприємницької благодійності в умовах руйнування цінностей традиційного та формування системи пріоритетів індустріального суспільства.

Ключові слова: благодійність; соціальна відповідальність; соціальна ціна; підприємництво; місто; модернізація; цінності.

В статье рассматриваются формы и методы предпринимательской благотворительности в условиях разрушения ценностей традиционного общества и формирования системы приоритетов индустриального. Уделено внимание проблеме становления социальной ответственности предпринимательства, сделан акцент на трудностях понимания социальной цены